

भारतातील वित्तीय प्रशासन: संरचना आणि आव्हाने

डॉ. योगेश किसनराव भादे

सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग,
विवेकानंद कला सरदार दलपसिंग वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजीनगर. महाराष्ट्र भारत

प्रस्तावना

वित्तीय प्रशासन म्हणजे सार्वजनिक वित्तीय संसाधनांचे नियोजन, संघटन, वाटप, वापर आणि मूल्यमापनात समाविष्ट प्रक्रिया, कार्यपद्धती आणि संस्थात्मक यंत्रणा होय. यात अंदाजपत्रक तयार करणे आणि ते अंमलात आणणे, महसुलाचे संकलन आणि व्यवस्थापन, सरकारी खर्चाची अंमलबजावणी, अंतर्गत आणि बाह्य वित्तीय नियंत्रण यंत्रणा आणि खात्यांचे लेखापरीक्षण अशा विविध उपक्रमांचा समावेश होतो. जनतेच्या पैशाचा काटकसरीने, कार्यक्षमतेने आणि सरकारच्या धोरणात्मक उद्दिष्टांशी तसेच विकासात्मक उद्दिष्टांशी सुसंगत वापर व्हावा हे वित्तीय प्रशासनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. भारतासारख्या लोकशाही आणि कल्याणकारी राज्यात आर्थिक विकासाला चालना देणे, दारिद्र्य कमी करणे, सार्वजनिक सेवेचे वितरण सुधारणे आणि वित्तीय शिस्त राखण्यात वित्तीय प्रशासन महत्वाची भूमिका बजावते. विधिमंडळाने ठरवून दिलेल्या मर्यादित कार्यपालिका काम करते आणि करदात्यांचा पैसा पारदर्शक आणि उत्तरदायी पद्धतीने खर्च होतो याची खात्री करते. प्रभावी वित्तीय प्रशासन कायद्याच्या राज्याला समर्थन देते, जनतेचा प्रशासनावरील विश्वास दृढ करते आणि राजकीय व्यवस्थेची एकंदर वैधता वाढवते. भारताचे वित्तीय प्रशासन अर्ध-संघीय रचनेत कार्य करते जिथे केंद्र आणि राज्य दोन्ही सरकारांनी वित्तीय बाबींशी संबंधित घटनात्मक अधिकार आणि जबाबदाऱ्या निश्चित केल्या आहेत. केंद्र आणि राज्यांमधील आर्थिक संसाधनांची विभागणी, महसूल वाढविण्याचे अधिकार आणि खर्चाच्या जबाबदाऱ्या भारतीय राज्यघटनेत स्पष्टपणे नमूद करण्यात आल्या आहेत. महत्वाच्या घटनात्मक तरतुदी वित्तीय प्रशासनासाठी कायदेशीर आणि संस्थात्मक चौकट प्रदान करतात, ज्यात संसाधनांची वाटणी (वित्त आयोगामार्फत), कायदेविषयक नियंत्रण (संसद आणि राज्य विधिमंडळाद्वारे) आणि स्वतंत्र देखरेख (भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षकांद्वारे) यांचा समावेश आहे. शिवाय, भारतातील वित्तीय प्रशासनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे अर्थ मंत्रालय, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, नियोजन आणि वित्त आयोग, नीती आयोग आणि संसदीय समित्या अशा विविध संस्थांचा परस्पर संबंध. या संस्था एकत्रितपणे आर्थिक निर्णय प्रक्रिया माहितीपूर्ण, धोरण-आधारित आणि राष्ट्रीय प्राधान्यक्रमांशी सुसंगत आहेत याची खात्री

डॉ. योगेश किसनराव भादे

1P a g e

करतात. भारत वित्तीय तूट, विकासात्मक विषमता आणि पारदर्शकतेची वाढती मागणी यांसारख्या गुंतागुंतीच्या आव्हानांना तोंड देत असताना, शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकास साध्य करण्यासाठी वित्तीय प्रशासनाची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरते.

घटनात्मक आणि कायदेशीर चौकट

भारतातील वित्तीय प्रशासनाचा पाया देशाच्या राज्यघटनेत आहे, जो सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापित करण्यासाठी तपशीलवार आणि सर्वसमावेशक कायदेशीर संरचना प्रदान करतो. राज्यघटना केवळ सरकारच्या विविध अंगांचे आर्थिक अधिकार प्रस्थापित करत नाही तर महसूल वाढविणे, खर्च करणे आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी कार्यपद्धती देखील निश्चित करते. ही कायदेशीर चौकट सुनिश्चित करते की वित्तीय प्रशासन लोकशाही, पारदर्शक आणि संघराज्याच्या तत्वांशी सुसंगत अशा पद्धतीने कार्य करते आहे कि नाही. भारतीय संघराज्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये आर्थिक अधिकारांचे वाटप. भारतीय राज्यघटनेच्या सातव्या परिशिष्टात या विभागाची रूपरेषा देण्यात आली आहे, ज्यात तीन सूची आहेत संघ सूची, राज्य सूची आणि समवर्ती सूची. शासनाच्या प्रत्येक स्तराला आपापल्या कार्यक्षेत्रात सूचीबद्ध विषयांनुसार कर आकारणी आणि खर्च करण्याचा विशेष अधिकार आहे. उदाहरणार्थ, केंद्र हे आयकर (कृषी उत्पन्न वगळता), सीमा शुल्क आणि उत्पादन शुल्क लागू करू शकते, तर राज्ये कृषी उत्पन्न, विक्री कर आणि जमीन महसुलावर कर आकारू शकतात. राज्यघटनेत अनेक घटनात्मक तरतुदी स्पष्टपणे आर्थिक प्रशासनाशी संबंधित आहेत. कलम ११२ नुसार राष्ट्रपतींनी संसदेसमोर वार्षिक आर्थिक विवरण (केंद्रीय अर्थसंकल्प) ठेवणे बंधनकारक आहे. कलम २६६ ते २७१ हे केंद्र आणि राज्यांमधील महसुलाच्या वितरणाशी संबंधित आहे आणि भारताचा संचित निधी, आकस्मिकता निधी आणि भारताचे सार्वजनिक खाते यासारख्या महत्त्वपूर्ण निधीची स्थापना करते. कलम २८० नुसार राज्यांना कर आणि अनुदान वाटपासाठी तत्वांची शिफारस करण्यासाठी राष्ट्रपतींनी दर पाच वर्षांनी वित्त आयोगाची स्थापना करावी. याशिवाय कलम १४८ ते १५१ मध्ये भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (कॅंग) यांची नियुक्ती व अधिकार याच्या तरतुदी देण्यात आल्या आहेत, जे सार्वजनिक वित्ताचे संरक्षक म्हणून काम करतात. कॅंग केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या खात्यांचे लेखापरीक्षण करते आणि आर्थिक नियमितता, औचित्य आणि कामगिरी सुनिश्चित करते. याप्रकारे एकत्रितपणे या घटनात्मक तरतुदी एक मजबूत आणि सुनियंत्रित संरचना तयार करतात जी सार्वजनिक निधीच्या व्यवस्थापनात उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता टिकवून ठेवते आणि सरकारला त्याच्या विकासात्मक आणि कल्याणकारी जबाबदाऱ्या पार पाडण्यास सक्षम करते.

भारतातील वित्तीय प्रशासनातील आव्हाने

घटनात्मकदृष्ट्या आणि संस्थात्मक दृष्ट्या भक्कम चौकट असूनही भारताच्या आर्थिक प्रशासनाला असंख्य आणि सातत्याने आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. हे अडथळे केवळ तांत्रिक स्वरूपाचे नसून संरचनात्मक अकार्यक्षमता, राजकीय अडथळे आणि प्रक्रियात्मक अपूर्णतेत खोलवर रुजलेले आहेत. ही आव्हाने एकत्रितपणे सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि प्रतिसादावर परिणाम करतात आणि वेळेवर आणि दर्जेदार सार्वजनिक सेवा देण्याच्या सरकारच्या क्षमतेशी तडजोड करतात.

१. वित्तीय तूट आणि वाढते सार्वजनिक कर्ज

भारताच्या वित्तीय प्रशासनातील एक मुख्य आव्हान म्हणजे वित्तीय तुटीचा उच्च स्तर - सरकारी खर्च आणि महसुलातील तफावत. ही तफावत भरून काढण्यासाठी केंद्र आणि अनेक राज्य सरकारे कर्जाचा आधार घेतात, ज्यामुळे सार्वजनिक कर्जात सातत्याने वाढ होते. या कर्जाच्या ओझ्यामुळे पायाभूत सुविधा, शिक्षण आणि आरोग्यावर खर्च करण्याची सरकारची क्षमता कमी होते, कारण व्याज देयके आणि कर्ज फेडण्यासाठी अधिक संसाधनांचे वाटप केले जाते. वित्तीय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन (FRBM) कायद्यासारख्या वित्तीय शिस्तीच्या चौकटी आणल्या गेल्या असल्या, तरी त्यांच्या अंमलबजावणीत विशेषतः आर्थिक मंदी किंवा राजकीय आपत्कालीन परिस्थितीत अनेकदा सुसंगततेचा अभाव असतो.

२. अंदाजपत्रक आणि नियोजनातील अकार्यक्षमता

भारतातील अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया परिणामाभिमुख न राहता वाढीव स्वरूपाच्या असते. सरकारी विभाग अनेकदा मागील खर्चाच्या परिणामकारकतेचे गंभीरपणे मूल्यमापन न करता, किरकोळ समायोजनासह मागील वर्षाच्या अंदाजांवर आधारित चालू अंदाजपत्रक बनवितात. परिणामी, अनेक कार्यक्रमांना त्यांच्या कामगिरीचा विचार न करता निधी मिळत राहतो. शिवाय, धोरणात्मक नियोजन आणि आर्थिक तरतूद यांच्यात अपुरी सांगड घातली जाते. 'परफॉर्मन्स बजेटिंग' आणि 'आउटकम बजेटिंग फ्रेमवर्क' अस्तित्वात आहेत परंतु पूर्णपणे संस्थात्मक नाहीत. या विसंवादाने संसाधनांचे चुकीचे वाटप होते आणि प्रयत्नांची पुनरावृत्ती होते, यासर्वांमुळे परिणामकारक सेवा वितरण आणि विकास व नियोजनात अडथळे येतात.

३. संकुचित करआधार आणि करचुकवेगिरी

अर्थव्यवस्थेच्या आकारमानाच्या तुलनेत भारतात करांचा आधार संकुचित आहे. कामगारांचा एक मोठा भाग असंघटीत क्षेत्रात कार्यरत आहे आणि प्रत्यक्ष कराच्या जाळ्याबाहेर राहतो. वस्तू व सेवा कर (जीएसटी) लागू होऊनही, एक प्रमुख अप्रत्यक्ष कर सुधारणा, अनुपालन समस्या, वर्गीकरण वाद आणि असमान राज्यस्तरीय अंमलबजावणी मुळे त्याच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होत आहे. करचुकवेगिरी, उत्पन्नाचा कमी अहवाल आणि अंमलबजावणी यंत्रणेतील पळवाढी यामुळे संभाव्य महसुलात घट होते. कमी कर-जीडीपी गुणोत्तर कर प्रशासनातील संरचनात्मक कमकुवतता दर्शविते, ज्याकडे लक्ष दिल्यास सरकारची संसाधने गोळा करण्याची क्षमता मोठ्या प्रमाणात वाढू शकते.

४. कमकुवत आर्थिक उत्तरदायित्व आणि लेखापरीक्षण विलंब

सार्वजनिक खर्चाचे लेखापरीक्षण करण्यात भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कॅग) महत्वाची भूमिका बजावत असले, तरी सरकारी विभागांकडून लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षांचा पाठपुरावा अनेकदा अपुरा पडतो. लोकलेखा समिती आणि प्राक्कलन समिती सारख्या विधिमंडळ संस्था या अहवालांचा आढावा घेतात, परंतु चर्चेतील विलंब, अंमलबजावणीतील अधिकारांचा अभाव आणि आर्थिक छाननीमध्ये कमकुवत सार्वजनिक हित यामुळे त्यांचा प्रभाव कमी होतो. परिणामी, आर्थिक औचित्याचे उल्लंघन आणि अनियमितता यांची वारंवार पुनरावृत्ती होते आणि आर्थिक प्रशासनाची एकंदर अखंडीतता कमी होते.

५. गळती, भ्रष्टाचार आणि दिसाळ अंमलबजावणी

भ्रष्टाचार आणि निधी वापरातील अकार्यक्षमता हे खोलवर रुजलेले मुद्दे आहेत. डिजिटलायझेशन, 'डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर' (डीबीटी) आणि आधार क्रमांक आधारित ओळख यामुळे कल्याणकारी योजनांमधील गळती काही प्रमाणात आटोक्यात आली

असली तरी तळागाळातील आव्हाने कायम आहेत. क्षमतेचा अभाव, निकृष्ट देखरेख आणि भागधारकांमधील संगनमतामुळे निधी अनेकदा वळविला जातो, विलंब केला जातो किंवा गैरवापर केला जातो. घोटाळेबाज लाभार्थी, वाढीव बिले आणि निकृष्ट दर्जाची सेवा पुरविणे या सामान्य तक्रारी आहेत. या मुद्द्यांमुळे विशेषतः ग्रामीण आणि उपेक्षित भागात लोकांचा विश्वास कमी होतो आणि सरकारी कार्यक्रमांची विश्वासार्हता कमी होते.

६. केंद्र-राज्य आर्थिक संबंध आणि समन्वयातील तफावत

भारताच्या संघराज्य रचनेत कार्यक्षम आर्थिक व्यवस्थापनासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये उत्तम समन्वय आवश्यक आहे. मात्र, त्यांच्यातील आर्थिक संबंध अनेकदा वादग्रस्त ठरतात. कर हस्तांतरण आणि केंद्र पुरस्कृत योजनांसह केंद्र सरकारच्या हस्तांतरणावर राज्ये मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात. निधी देण्यास होणारा विलंब, निधीच्या वाटप पद्धतीतील बदल आणि वाटपातील राजकीय हस्तक्षेप यामुळे संघर्ष निर्माण होतो. शिवाय, राज्ये त्यांच्या प्रादेशिक संदर्भांना अनुकूल कार्यक्रमांची आखणी आणि अंमलबजावणी करताना अधिक स्वायत्ततेचा युक्तिवाद करतात. पंधराव्या वित्त आयोगाने काही त्रुटी दूर केल्या, परंतु आडव्या समता आणि उभ्या असमतोलाचे मुद्दे अजूनही समोर येत आहेत.

७. क्षमतेची मर्यादा आणि व्यावसायिकतेचा अभाव

कुशल मनुष्यबळ, तंत्रज्ञानाधारित पायाभूत सुविधा आणि आधुनिक वित्तीय व्यवस्थापन पद्धतींच्या बाबतीत अपुऱ्या क्षमतेमुळे अनेक सरकारी विभाग त्रस्त आहेत. पारंपारिक नोकरशाही रचनेत अनेकदा गुंतागुंतीचे आर्थिक नियोजन आणि अंमलबजावणी यातील आव्हाने हाताळण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण व लवचिकता नसते. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन व्यवस्था सुधारणांचा संथ वेग आणि आधुनिक 'डेटा अॅनालिटिक्स'चा कमी वापर यामुळे वेळेवर आणि पुराव्यावर आधारित निर्णय घेण्यावरही परिणाम होतो.

या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी एक बहुआयामी धोरण आवश्यक आहे ज्यात वित्तीय एकत्रीकरण, कर सुधारणा, विकेंद्रीकरण, संस्थात्मक बळकटीकरण आणि क्षमता निर्माण यांचा समावेश आहे. डिजिटल गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून पारदर्शकता, उच्चप्रतीची अंकेक्षण यंत्रणा, नागरिकांचा अधिकाधिक सहभाग आणि कामगिरीशी निगडित अंदाजपत्रक हे भारताच्या आर्थिक प्रशासनाचे केंद्रबिंदू बनले पाहिजे. भारताला प्रगत अर्थव्यवस्था बनण्याची इच्छा असताना, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनातील सुधारणा आवश्यक आहेत.

भारतातील वित्तीय प्रशासन बळकट करण्यासाठी शिफारशी

भारताच्या वित्तीय प्रशासनातील सततच्या आव्हानांवर मात करण्यासाठी आणि सार्वजनिक वित्ताचे प्रभावी, उत्तरदायी आणि पारदर्शक व्यवस्थापन सुनिश्चित करण्यासाठी, सर्वसमावेशक सुधारणा आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप आवश्यक आहेत. या शिफारशी संस्थात्मक, प्रक्रियात्मक आणि तांत्रिक सुधारणांवर तसेच वित्तीय प्रशासनात गुंतलेल्या मानव संसाधनाच्या क्षमता वाढविण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.

१. वित्तीय शिस्त आणि शाश्वतता वाढविणे

केंद्र आणि राज्य सरकारने वित्तीय विवेकाच्या तत्वांचे पालन केले पाहिजे. वित्तीय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायद्याचा पुनर्विचार केला पाहिजे आणि अधिक कठोर देखरेख यंत्रणेसह अंमलबजावणी केली पाहिजे. वित्तीय तुटीचे उद्दिष्ट वास्तववादी असले पाहिजे आणि कोणत्याही विचलनासाठी स्पष्ट कारणांसह संसदेची मंजूरी आवश्यक असावी. मध्यम मुदतीच्या वित्तीय आराखड्यामुळे सरकारी खर्चात आणि कर्जात सातत्य आणि अंदाज सुनिश्चित करण्यात मदत होऊ शकते.

२. कामगिरी-आधारित बजेटिंगला प्रोत्साहन

सार्वजनिक खर्चाची कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता सुधारण्यासाठी, भारताने वाढीव अर्थसंकल्पात कामगिरी-आधारित आणि परिणाम-उन्मुख अर्थसंकल्पाकडे जाणे आवश्यक आहे. या दृष्टिकोनात विविध योजनांच्या कामगिरी निर्देशांक आणि परिणामांशी अर्थसंकल्पाच्या वाटपाचा संबंध जोडणे समाविष्ट आहे. मंत्रालये आणि विभागांनी निकालाधारित अंदाजपत्रक तयार करणे आणि वेळोवेळी खर्चाचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. स्वतंत्र संस्था किंवा नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कॅग) यांना कामगिरीच्या निकषांची पडताळणी करण्याची जबाबदारी सोपविली जाऊ शकते.

३. कर सुधारणा आणि कराचा आधार वाढविणे

महसुली उत्पन्न वाढीसाठी कर प्रशासन बळकट करणे महत्वाचे आहे. उपाययोजनांमध्ये करदात्यांचा आधार वाढविणे, विशेषतः प्रोत्साहन आणि हळूहळू औपचारिकतेद्वारे अनौपचारिक क्षेत्राचे एकत्रीकरण करणे समाविष्ट असले पाहिजे. तंत्रज्ञानाचा वापर, एआय-आधारित जोखीम मूल्यांकन आणि डेटा विश्लेषण करचोरी शोधण्यात आणि अनुपालन सुधारण्यास मदत करू शकते. कर कायदे सोपे करणे आणि तक्रार निवारण प्रक्रिया सुधारणे देखील लोकांचा विश्वास वाढवेल आणि ऐच्छिक अनुपालनास प्रोत्साहित करेल.

४. लेखापरीक्षण आणि उत्तरदायित्व यंत्रणा बळकट करणे

कॅगच्या लेखापरीक्षण अहवालावर कार्यपालिका आणि विधिमंडळ या दोघांनीही तातडीने कार्यवाही करणे आवश्यक आहे. लोकलेखा समिती आणि अंदाज समितीचे कामकाज अधिक उत्कृष्ट केले पाहिजे आणि तथ्य व विषय तज्ञांपर्यंत अधिक समावेश केला पाहिजे. तळागाळातील उत्तरदायित्व वाढविण्यासाठी मनरेगा आणि सार्वजनिक वितरण प्रणालीसारख्या योजनांमध्ये सामाजिक लेखापरीक्षणासारख्या लेखापरीक्षण प्रक्रियेत नागरिकांच्या सहभागास प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

५. केंद्र-राज्य वित्तीय संबंध सुधारणे

केंद्र आणि राज्यांमधील वित्तीय संबंध व्यवस्थापित करण्यासाठी अधिक सहकारी संघराज्याची आवश्यकता आहे. कर वाटप, अनुदान आणि केंद्र पुरस्कृत योजनांशी संबंधित वाद सोडविण्यासाठी वित्त आयोगाने सक्रिय भूमिका बजावली पाहिजे. निधीच्या वापरात उत्तरदायित्व सुनिश्चित करताना, स्थानिक प्राधान्यक्रमांवर आधारित योजना बनविण्यास राज्यांना लवचिकता दिली पाहिजे. वेळेवर निधी वितरण आणि वाटपाचे पारदर्शक निकष यामुळे वाद कमी होऊ शकतात.

६. तंत्रज्ञान-आधारित वित्तीय व्यवस्थापन

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनाच्या सर्व पैलूंमध्ये माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (आयसीटी) वापर वाढविला पाहिजे. 'पब्लिक फायनान्शियल मॅनेजमेंट सिस्टीम', गव्हर्नमेंट ई-मार्केटप्लेस आणि डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर (डीबीटी) या सारख्या साधनांनी कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता सुधारली आहे. याव्यतिरिक्त, तात्काळ 'फायनान्शियल डॅशबोर्ड', मोबाईल-आधारित 'सिटिझन फीडबॅक' यंत्रणा आणि प्रकल्पांचे 'जिओटॅगिंग' एकत्रित केल्यास देखरेख आणि निर्णय क्षमता वाढू शकते.

७. क्षमता निर्माण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण

वित्तीय प्रशासनात गुंतलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांची क्षमता बळकट केली पाहिजे. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन, लेखा प्रणाली, अंदाजपत्रक पद्धती आणि वित्तीय धोरण याविषयक नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय प्रशिक्षण संस्थांमार्फत राबविले पाहिजेत. याव्यतिरिक्त, सरकारी विभागांमध्ये वित्त व्यावसायिक आणि डेटा विश्लेषकांची नेमणूक करणे यातून तांत्रिक कौशल्यासह नोकरशाही कौशल्यास पूरक ठरू शकते.

८. पारदर्शकता आणि नागरिकांच्या सहभागास प्रोत्साहन देणे

अर्थसंकल्पाची आकडेवारी, लेखापरीक्षण अहवाल आणि प्रकल्प अंमलबजावणीची स्थिती सार्वजनिकरित्या सुलभ पोर्टलद्वारे पारदर्शकपणे जाहीर केली पाहिजे. या पद्धतींमुळे नागरिकांचा विश्वास वाढतो आणि उत्तम सार्वजनिक संवाद साधता येतो. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पातळीवर सहभागात्मक अर्थसंकल्प यासारखे उपक्रम समुदायांना सक्षम बनवू शकतात आणि स्थानिक गरजा आणि प्राधान्यक्रमानुसार सार्वजनिक निधीचा वापर केला जातो आहे काय याची खात्री करू शकतात.

आर्थिक प्रशासन हा शासनाचा कणा असून राष्ट्रीय विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी त्याचे योग्य व्यवस्थापन महत्त्वाचे आहे. पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि कार्यक्षमतेच्या बाबतीत जागतिक मानकांची पूर्तता करण्यासाठी भारताची वित्तीय व्यवस्था विकसित होणे आवश्यक आहे. वरील शिफारशींची वेळीच आणि समन्वयाने अंमलबजावणी केल्यास सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनात सकारात्मक बदल होऊ शकतो आणि खर्च केलेला प्रत्येक रुपया जास्तीत जास्त सार्वजनिक मूल्य देऊ शकेल.

समारोप

वित्तीय प्रशासन हा सुशासनाचा पाया आहे आणि सार्वजनिक संसाधनांचा कार्यक्षम आणि समन्यायी वापर करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. भारतात, वित्तीय प्रशासन जटिल परंतु घटनात्मकदृष्ट्या सुपरिभाषित संघीय संरचनेत कार्य करते ज्यात अर्थसंकल्प, महसूल गोळा करणे, खर्च नियंत्रण आणि लेखापरीक्षण या प्रक्रियांचा समावेश आहे. गेल्या काही वर्षांत पारदर्शकता वाढविणे, डिजिटल साधनांचा अवलंब करणे आणि वस्तू व सेवा कर (जीएसटी) आणि सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली (पीएफएमएस) सारख्या सुधारणा घडवून आणण्यात महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली आहे. तथापि, अनेक व सातत्याने येणारी आव्हाने त्याच्या परिणामकारकतेत अडथळा आणत आहेत. उच्च वित्तीय तूट, अंदाजपत्रक नियोजनातील अकार्यक्षमता, संकुचित करांचा आधार, केंद्र आणि राज्यांमधील समन्वयाची कमतरता आणि प्रणालीगत भ्रष्टाचार हे मुद्दे गंभीर अडथळे आहेत. ही आव्हाने केवळ सार्वजनिक सेवा वितरणाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करत नाहीत तर व्यापक विकासात्मक आणि सामाजिक-आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यात अडथळा आणतात. कामगिरीवर आधारित अंदाजपत्रक, उच्चप्रतीचे लेखापरीक्षण यंत्रणा, व्यापक कर सुधारणा आणि सुधारित वित्तीय शिस्त यांची गरज आता पूर्वीपेक्षा अधिक आवश्यक झाली आहे. शिवाय, झपाट्याने विकसित होत

असलेल्या आर्थिक आणि तांत्रिक परिदृश्यात, भारतीय वित्तीय प्रशासनाने नावीन्य आत्मसात केले पाहिजे, संस्थात्मक क्षमता वाढविली पाहिजे आणि उत्तरदायित्वाची संस्कृती जोपासली पाहिजे. शासनाच्या सर्व पातळ्यांवर समन्वय सुधारून आणि नागरिकांच्या अभिप्रायाला नियोजन आणि खर्च प्रक्रियेत एकत्रित करून, वित्तीय प्रशासन अधिक सर्वसमावेशक आणि उत्तरदायी बनू शकते. शेवटी, आर्थिक प्रशासन बळकट करणे ही केवळ तांत्रिक गरज नाही, ती एक लोकशाहीची, कल्याणकारी राज्याची अनिवार्यता आहे. कार्यक्षम आर्थिक प्रशासन हे सुनिश्चित करते की सार्वजनिक निधीचा विवेकपूर्ण आणि निष्पक्षपणे वापर केला जातो, राष्ट्रभारणी आणि नागरिकांच्या कल्याणात थेट योगदान दिले जाते. सातत्यपूर्ण राजकीय इच्छाशक्ती, संस्थात्मक सुधारणा आणि नागरिकांच्या सहभागाने सर्वसमावेशक विकास आणि पारदर्शक कारभार चालविण्यासाठी भारत आपल्या सार्वजनिक वित्त व्यवस्थेची पूर्ण क्षमता ओळखू शकतो.

संदर्भ

१. Government of India. (2024). *Union Budget Documents*. Ministry of Finance.
२. Thavaraj, M.J.K. (2017). *Financial Administration in India*. Sultan Chand & Sons.
३. Comptroller and Auditor General of India Reports. <https://cag.gov.in>
४. Reserve Bank of India. (2023). *State Finances: A Study of Budgets*.
५. Finance Commission Reports (15th Finance Commission).
६. Sharma, M.P. & Sadana, B.L. (2020). *Public Administration in Theory and Practice*. Kitab Mahal.